

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ БІЛОРУСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ

У статті досліджено основні напрями освоєння Півдня України. Розглянуто деякі аспекти політики царського уряду, що спонукали до переїзду селян на територію нашого регіону. Простежуються проблеми і основні напрями діяльності білоруських селян у процесі господарчого освоєння нових територій.

Ключові слова: військові поселення, Єлецкий мушкетерський полк, білоруси, переселення, колонізація.

В статье исследуются основные направления освоения Юга Украины. Рассматриваются некоторые аспекты политики царского правительства, которые стимулировали к переезду крестьян на территорию нашего региона. Прослеживается проблема и основные направления деятельности белорусских крестьян в процессе хозяйственного освоения новых территорий.

Ключевые слова: военные поселения, Елецкий мушкетный полк, белорусы, переселение, колонизация.

The author of article studies the basic aspects of the Southern regions of Ukraine by Belarus peasants in the 19th century. Some aspects of the policy of imperial government, which caused the moving of peasants to these territories, are considered here. The problems and the basic kinds of activities of Belarus peasants in the courts of economic development on this territory are investigated by the author.

Key words: military, settlements, Yelets musket regiment, Byelorussian, resettlement, colonization.

Україна – незалежна самостійна держава, проте її головною особливістю є багатоетнічність. Питання національні актуальні не тільки з наукової точки зору, а й для пошуку шляхів вирішення різних проблем сучасного життя. У царській Росії влада керувалася в політиці основним принципом багатонаціональних імперій – встановлення матеріальної та духовної переваги домінуючої нації. В Росії цією нацією була російська. Бурхливий сплеск національної самосвідомості, що вилився на переломі 80-90 років у деяких регіонах СРСР у криваві міжнаціональні конфлікти, змусив багатьох уважніше придивитися один до одного, до тих, хто живе поруч. Якщо більшість, як правило, не відокремлювала себе від загалу населення (за винятком прояв «побутового націоналізму»), то розпад Радянського Союзу проявив і поставив руба національні питання. Не обминули вони й Україну. Кримськотатарські проблеми, ставлення до євреїв, до росіян, які стали тепер національною меншістю в новій країні, привертають загальну увагу.

Але є на терені України етнічна група, яка, здається, не викликає значного інтересу ні з боку політиків, ні з боку фахівців-дослідників, не створюючи таких гострих проблем. Між тим, ця етнічна група є однією з найчисленніших серед національних меншин української держави. Це – білоруси. За кількістю вони посідають третє місце серед етнічних

спільнот України. Безконфліктне сусідське співіснування протягом століть, відсутність претензій на виключне становище в етнонаціональній структурі держави або автономно-територіальних інтенцій у нинішні часи – ось витоки того, що відомості про життя українських білорусів досить рідко потрапляють на сторінки різних видань [1].

Показу процесу колонізації білоруським населенням території Півдня України під час експериментів із військовими поселеннями в період існування Російської імперії і присвячена наша стаття.

Історія заселення та господарчої розбудови Півдня України недостатньо вивчені нашою історичною наукою. Дореволюційні та радянські вчені накопичили значний фактичний матеріал, зробили цінні спостереження, однак проблема дослідження саме етнічного компоненту в процесі освоєння південних степів розглядалася лише загалом.

Історичні нариси стосовно процесу заселення Півдня України білоруським етносом практично відсутні. Певну цінність мають тільки відомості про чисельність, склад та розселення по відповідним волостям населення, починаючи з 1846 р.

Джерельним матеріалом служить серія «Матеріали для географії и статистики России, собранные офицерами генерального штаба». Особливо цінною є двохтомна робота А. Шмідта [2]. Автор навіть ділиться своїми особистими враженнями про біло-

руське населення. Але ці враження складно назвати толерантними. Пізнавальною в топонімічному плані є книга В. Лободи «Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя» [3]. У праці досліджується походження назв населених пунктів, а також з'ясовуються назви інших географічних об'єктів, які впливали на формування назв поселень Миколаївщини та Херсонщини.

Переселення білорусів у південні райони України припадає на першу половину XIX ст. Переселенців заохочували пільгами, особливо з тих губерній Російської імперії, що були перенаселеними, такими як Могилівська та Смоленська губернії. Білоруси заснували кілька сіл у Катеринославській губернії (Гусарське, Сурсько-Литовське). Мешканці останнього, до речі, зберегли давній етнонім – литвини [4]. Населення с. Сурсько-Литовське становили білоруські робітники суконної фабрики, що належала князю Потьомкіну.

Перші моноетнічні села були організовані в 1812 році, коли «їх землі і будинки були передані військовим поселенням» [5]. Криза державної системи, яка виявилась після Вітчизняної війни 1812 р. та закордонних походів, торкнулася і військових сил. Розвиток капіталістичних відносин в західноєвропейських країнах, посилення міждержавних протиріч стали наслідком змін стратегії ведення війн. Для цього була потрібна значна кадрова армія. Підготовлені резерви, які можна створити лише за наявності загальної військової повинності. Кріпацтво консервувало рекрутську систему і не дозволяло перейти до ефективних принципів комплектації армії. Внаслідок цього уряд змушений був утримувати близько мільйона чоловік, що поглинало до 50 % бюджету країни. За цих умов Олександр I та його оточення змушені були знайти вихід з існуючої ситуації. В межах державної системи з'являються військові поселення. У військових поселеннях, які проіснували приблизно півсторіччя відобразилися усі складності та протиріччя соціально-економічного та політичних процесів Російської імперії в I половині XIX сторіччя.

Створення військових поселень означало корекцію внутріполітичного курсу країни. Уряд Миколи I, значною мірою, реформував поселенську систему та продовжив її використання для створення міцної бази постачання військ продовольчими продуктами та фуражем, а також для постійного розміщення по квартирам військ.

Таким чином, військові поселення були одним із державних інститутів першої половини XIX сторіччя та впливали на формування політичного курсу країни. Вони створювали особливу ментальність у відповідній частині її жителів.

Улітку 1810 р. імператор, на знак примирення з О. Аракчєєвим, відвідав його Грузинський маєток у Новгородській губернії і був вражений організацією господарства та побутом селян. Саме ця подорож і підштовхнула його на думку про «поселення» армії на землі.

У липні 1820 р. начальник 2-ї піхотної дивізії генерал-майор М. Лавров отримав наказ прибути до Вітебської та Могилівської губернії для визначення місця для майбутніх округів військових поселень

та низки піхотних полків. Одночасно в Єлецькому мушкетному полку розпочався відбір солдат для переведення у військове поселення.

10 листопада 1810 р. вийшов наказ про поселення запасного батальйону цього полку в Бобилевському старостві Климовицького повіту Могилівської губернії [6]. Загальне керівництво доручалося графу О. Аракчєєву. Відпрацьовувались два варіанти поселення піхотного полку. Перший – розселити всіх солдатів та унтер – офіцерів полку для того, щоб вони поєднували військову службу з землеробською працею. Другий – розселити один батальйон полку, скласти для нього спеціальне «положення», яке регулювало б ці два далекі один від одного види діяльності. Головним обов'язком поселення батальйону становило постачання двох інших («діючих») батальйонів полку продовольством та постійними квартирами. Прийняття другого варіанту розпочало масове формування запасних батальйонів та ескадронів.

Дослідники Н. Шильдерн і В. Нікольський вважають, що форма організації військових поселень могла бути запозиченою з роботи французького генерала Ж. Сервона «*Sur les forces frontieres des etats*» (1809 р.), де формулюється ідея про можливість поєднання військової служби та ведення господарства [7].

Виникла складна проблема: як бути з місцевими мешканцями? Перевести їх до розряду військових поселенців – господарів, приєднавши до запасного батальйону, або відселити за межі округів?

У 1810 р. було прийнято рішення відселити мешканців Кобилецького староства (667 сімей або 2033 ревських душ, що мешкали в 18-ти селах до Новоросії [8]. Цю операцію передбачалося закінчити навесні 1811 р., так, щоб поселенці встигли зробити пробні посіви ланів.

Однак, з причини поганої підготовки та відсутності достатньої кількості коштів, зробити це в поставлені строки не вдалося. Переселення розпочалося взимку 1812 р. дуже поспішно і було пов'язано для селян з великими складнощами, внаслідок чого вони позбавилися частини робочої худоби, а також значної кількості майна. Лише у лютому 1812 р. почалося введення запасного батальйону (командир – майор Ф. Наседкін) в округи поселення та його облаштування. Частина майна переселених селян (худоба, речі) були закуплені казною напередодні для військових поселень. Проте Вітчизняна війна 1812 р. перервала експеримент [9].

Завдяки цьому, в Херсонській губернії виникло ряд моноетнічних поселень, заснованих вихідцями з Кобилецького повіту Могилівської губернії, звідки їх примусово переселили під час Вітчизняної війни 1812 р., у зв'язку із створенням на місцях їх проживання військових поселень (Єлецького мушкетного полку) [10].

При всьому строкатому походженні білоруських емігрантів кількісно переважали колишні мешканці Климовицького повіту Могилівської губернії. До вказаних подій вони заселяли там маєтки, які склали довічну оренду дійсного статського радника графа Комара. Після його смерті в 1812 р. маєтки були

перетворені у військові поселення хліборобських солдатів та заселені відставними нижніми чинами.

Початкове будівництво проходило за рахунок казни. Довгострокові пільги, розлогі лани, можливість вигідно продавати сільськогосподарську продукцію, недалеко відстань від торгових міст Херсона та Миколаєва, значний розвиток скотарства – все це мало надати певні переваги поселенцям [11].

У військових поселеннях, які проіснували приблизно півстоліття, відобразилися складності та протиріччя соціально-економічних і політичних процесів Російської імперії першої половини XIX століття.

Саме внаслідок створення військових поселень Єлецького мушкетного полку, на Миколаївщині з'явилися такі поселення: Снігурівка, Явкіне, Бармашове. Їх основним населенням були білоруси.

Снігурівка заснована в 1812 р., коли на казенних землях на правому березі Інгульця оселилися державні селяни сіл Снягірі та Ненадійковки Климовецького повіту Могилівської губернії [12].

Назва поселення перенесена і пристосована до білоруської назви спочатку з російською вимовою, а пізніше наближена до української мови. Ця трансформація назви виглядала таким чином: «Снигаревка – колонія бобылецких крестьян» – 1816 рік; 1820 рік – Снигиревка; 1835 рік – Снигировка; 1896 рік – Снигиревка; 1923 – Снігурівка [13].

Як державне поселення Снігурівка була приписана до Засільської волості Херсонського повіту. За даними ревізії 1816 р. там мешкало 322 особи. Переселенці звільнялися від подушного та чиншового (оборонного) податків та отримували від казни 15 десятин землі на одну ревізьку душу. Землею користувалася община.

Є відомості про складності, з якими зустрілися перші переселенці – коли сусідні пани Марцин та Рафтопулова самочинно захопили селянські землі, та забороняли місцевим мешканцям проїжджати через свої володіння. Це навіть стало наслідком того, що 25 листопада 1823 р. селяни написали генерал – губернатору Новоросійського краю М. Воронцову: «Ми тут під таким гнобленням поміщиків, що при всій нашій праці і старанності хазяїнами бути не сподіваємося, як ми, так і діти наші маємо залишитися у бідності й злиднях» [14].

Щорічно селяни сплачували від 30 до 36 руб. різних податків, виконували повинності: поштову, дорожню, посильно-етапну, військову та ін. [15]. Щоб мати можливість сплачувати податки, годувальники багатьох родин ходили на заробітки. У зв'язку із злиднями та епідеміями високою була смертність населення. Тому у 1828 р. до армії пішов лише один рекрут замість, 6-8, як в минулі роки [16].

Відповідно до закону від 24 листопада 1866 р. про поземельний устрій державних селян, за мешканцями Снігурівки були закріплені земельні наділи, які знаходилися раніше в їх користуванні. Селяни сплачували щорічно державний податок, за розміром значно більший від попереднього. В 1886 р. селян перевели на обов'язків викуп. Податок замінили викупними платежами, які перевищували його на 45 %; ці платежі виплачували на протязі 44 років [17].

Таким чином, перша хвиля колонізації білоруським етносом Півдня України припадає на створення військових поселень Єлецького мушкетного полку 1812 р. Саме завдяки цьому виникають перші білоруські поселення в Миколаївській області, як с. Явкіне Баштанського району. Заснували його вихідці з Могилівської губернії [18]. Назва селища відантропонімна, сформована на білоруській мовній основі. 1812 рік – Явкіна, 1855 рік – Явкіно [19]. Наприкінці XIX ст. в ролі паралельної назви поширюється інша відантропонімна Явкіно – Лібрантово. Але першою назва була збережена і дійшла до нашого часу [20]. Паралельна назва Лібрантово виступає місцевим найменуванням села на протязі другої половини XIX – початку XX ст.

Бармашове з 1922 р. або с. Засілля має теж білоруську топоніміку. Відапелативна назва – «засельє» (заселяти). Заснували село також вихідці з Могилівської губернії.

Серед білоруських поселень Миколаївщини слід також назвати с. Тузли Березанського району, де важливою складовою частиною населення, поряд з козаками Чорноморського війська, були вихідці з Білорусії.

У Херсонській області це – с. Бехтери Голопристанського, с. Козацьке Бериславського, с. Мирюлюбівка та с. Правдине Білозерського, с. Новопавлівка Великоолександрівського, с. Новоросійське та с. Лазурне Скадовського районів.

Нова хвиля переселень з Білорусії пов'язана з аграрним розселенням селян. Так, у 1841 р. переселенці з Білорусії мішаного етнічного складу (білоруси та євреї) заснували в Березнегуватському районі село Романівка. Переселенці були мешканцями Вітебської, Ковельської та Могилівської губерній. Спочатку вони утворили дві колонії – Велика і Мала Романівка, які пізніше об'єдналися в одне село. В 1846 р. в Снігурівському районі з'явилося с. Кисилівка [21].

1836-1850 рр. в Херсонську губернію прибуло 23 043 осіб, а виїхало – 2 688. Це в 3 рази менше кількості переселенців, які прибули сюди між VII та VIII ревізіями в 1816-1835 рр.

Характерною особливістю другої половини XIX ст. є відсутність серед переселенців «безгласних людей». Немає також підстав вважати, що не існувало також і самовільної, неврахованої колонізації південних степів.

Таким чином, у 50-х рр. XIX ст. на Півдні України виявляються такі особливості щодо переселень білоруського етносу:

1. Знижуються темпи переселенського руху. Цей рух починає набувати неземлеробського характеру. Швидкий ріст міст та відсутність вільних для заселення земель змінюють характер заселення регіону.
2. Вирішальну роль у прирості населення має перевищення народжуваності над смертністю.
3. Північне Причорномор'я заселяється переважно легально.
4. Швидко розбудовуються міста, особливо в Херсонській губернії.
5. Успішно розвиваються торгівля, землеробство і тваринництво.

У 1897 р. був проведений Перший загально-російський перепис населення імперії. Він зафіксував у межах України 70,3 тис. білорусів, що становило на той час 0,3 % населення українських губерній. Кількість населення Миколаївського військового губернаторства на 1897 р. складала 92012 осіб. Розподіл національностей вказував на те, що офіційна кількість білорусів на території губернаторства займала друге місце після росіян та українців.

Таким чином, освоєння Півдня України вихідцями з Білорусії складалося з декількох етапів, обумовлених стратегіями російського імперського уряду, історичними подіями та господарчим освоєнням родючих південних земель. Процес цей спочатку відбувався форсованими військовими темпами, потім в межах міграційних процесів освоєння нових родючих земель.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ворона В. Білоруси в Україні / В. Ворона, Т. Рудницькі, В. Бокач // Віче. – 1995. – № 8. – С. 104–112.
2. Шмидт А. Материали для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. 1 / А. Шмидт. – СПб., 1863. – С. 539–540.
3. Лобода В. В. Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя / В. В. Лобода. – К. : Вища школа, 1976. – 70 с.
4. Пономарьов А. Українська етнографія / А. Пономарьов. – К. : Либідь, 1994. – С. 186.
5. Военная энциклопедия. – СПб. : Изд-во И. Д. Сытина, 1912. – Т. 6. – С. 609.
6. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА) – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 460–461.
7. Никольський В. П. Внутренний быт и состояние Русской армии / В. П. Никольский // История Русской армии и флота. – М. : Моск. кн-изд. т-во «Образование», 1911. – С. 134.
8. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 187.
9. Там само. – Арк. 6–7.
10. Макаренко О. Музичний фольклор білоруської діаспори : традиції і сьогодення / О. Макаренко // Нариси з історії етномузичної культури Півдня України. – Миколаїв, 2001. – С. 69.
11. История городов и сел Украинской ССР. Николаевская область. – К. : Гол ред. УСЭ, 1981. – С. 624.
12. Петрович Н. Принудительное переселение боблыцких крестьян из Могилевской области Климовичского уезда в Херсонскую область / Н. Петрович // Архив истории труда в России. – 1924. – Кн. 11–12. – С. 148–163; Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 211. – Арк. 31.
13. РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 18366. Геометрическая карта Новороссийского края, 1816; там само. – Ф. 416. – Спр. 270. Топографическая карта Херсонской губернии 1820-1823 гг.; там само. – Ф. ВУА. – Спр. 21035. Херсонская губерния, 1835 г.; Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. – Херсон, 1896; Список населенных мест Херсонского округа Одесской губернии // Отчет Херсонского окружного исполнительного комитета Советов за 1922-1923 гг. – Херсон, 1923.
14. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 211. – Арк. 31.
15. Загоруйко В. А. По страницам истории Одессы и Одешины / В. А. Загоруйко. – Одесса : Облиздат, 1957. – Вып. 1. – С. 54.
16. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 211. – Арк. 191.
17. Осадчий Т. И. Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян / Т. И. Осадчий. – Херсон : Тип. Ходушиной, 1894. – С. 182.
18. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Херсонский уезд. – Херсон : Херсонская земельная управа, 1890.
19. РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 21514. Военно-топографическая карта России.
20. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р. – К., 1947. – С. 118.
21. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : АН СССР, 1981. – С. 217.

Рецензенти: д.і.н., професор Ю. В. Котляр;
к.і.н., доцент О. С. Морозова.

© Махова О. Ю., 2011

Надійшла до редколегії 24.11.2010 р.